

Олексій Ведров

ЕМАНСИПАТИВНИЙ ІНТЕРЕС У СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ: ОДНЕ ПРАКТИЧНЕ ВТІЛЕННЯ СТАРОГО КОНЦЕПТУ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА

У статті розглядається ідея емансипативної соціальної науки та дослідницький проект “Реалістичні утоpii” Ерика Оліна Райта у світлі поняття емансипативного інтересу соціальних наук і принципу універсалізації моральних норм Юргена Габермаса. Увага приділяється, серед іншого, нормативному ядру цього дослідницького проекту та можливостям співпраці соціальних науковців, які беруть участь у ньому, із морально-практичними дискурсами.

Ключові слова: критичні соціальні науки, емансипативний інтерес, принцип універсалізації, Юрген Габермас, Ерик Олін Райт, реалістичні утоpii, дискурс-етика.

O. Viedrov. Emancipatory Interest in Social Sciences: A Practical Realization of an Old Jürgen Habermas' Concept

The article contextualizes the idea of emancipatory social science by Erik Olin Wright and his research project “Real Utopias” within the framework of knowledge interests theory, particularly of emancipatory interest of social sciences, and of the universalization principle of moral norms by Jürgen Habermas. Emancipatory interest is to be understood as a way to formulate research questions so that they correspond to a leading interest of humanity: exploring and overcoming of distorted communication forms and false consciousness forms caused by the former.

A particular attention is paid to normative foundations of the Real Utopias project such as equality, democracy, sustainability, and community. These principles are argued to be able to claim universal validity, in spite of their understanding by their author. They can be understood as the most universal of all possible substantive norms which can pass the universalization test. Alternatively, it is possible to deduce them from ultimately justified (in the sense of transcendental pragmatics by Karl-Otto Apel) moral norms. Such steps of Wright's emancipatory social science as clarifying foundations, diagnosis and critique of social institutions, thinking about alternatives, and developing a way of transformation, are considered from the point of view of emancipatory knowledge interest and principle of universalization. Some ways of cooperation of Real Utopias project with moral practical discourses are explained, among them analysis of functioning of big social institutions, evaluating their compatibility with needs of social actors as well as with moral foundations of democratic egalitarianism, analysis of desirable, viable, and (at least in the long run) achievable alternatives to existing institutions.

Key words: critical social sciences, emancipatory interest, universalization principle, Jürgen Habermas, Erik Olin Wright, real utopias, discourse ethics

A. Вєдров. Эмансипативный интерес в социальных науках: одно практическое воплощение старого концепта Юргена Хабермаса

В статье рассматривается идея эмансипативной социальной науки и исследовательский проект “Реалистические утопии” Эрика Олина Райта в свете понятия эмансипативного интереса социальных наук и принципа универсализации моральных норм Юргена Хабермаса. Внимание уделяется, среди прочего, нормативному ядру данного исследовательского проекта и возможностями сотрудничества участвующих в нем ученых с морально-практическими дискурсами.

Ключевые слова: критические социальные науки, эмансипативный интерес, принцип универсализации, Юрген Хабермас, Эрик Олин Райт, реалистические утопии, дискурс-этика.

Ідею трьох інтересів пізнання, що імпліцитно спрямовують будь-яку наукову діяльність, докладно подав Юрген Габермас у книзі “Пізнання та інтерес” [3], вперше виданій 1968 року. Його переважно історико-філософський спосіб представлення концепції інтересів пізнання Карл-Отто Апель доповнив систематичним філософським обґрунтуванням. У соціально-політичному контексті студентських і робітничих виступів у Європі особливо бурхливу дискусію викликала ідея критичних соціальних наук, що керуються емансипативним інтересом пізнання та поєднують вивчення соціальних реалій із їхньою критикою (див., зокрема, [4]). Пізніше, у новому контексті, позначеному зростанням популярності неоліберальної політичної моделі, поняття критичних соціальних наук, а разом із ним і емансипативного інтересу соціальних наук вийшли з моди. Останній згадувався хіба що в контексті вивчення інтелектуальної біографії Юргена Габермаса [1]. Та попри те, що критичні соціальні науки перестали бути популярним об'єктом філософських дебатів, а в самих соціальних науках було значною мірою реабілітовано веберівський принцип “свободи від оцінки”, явище критичних соціальних досліджень нікуди

не зникло. Значна кількість соціологів, політологів, істориків тощо продовжували розглядати свої дослідження як частину практичної діяльності з трансформації суспільства¹.

У цій статті ми проілюструємо актуальність поняття емансипативного інтересу соціальних наук на прикладі дослідницького проекту американського соціолога Ерика Оліна Райта. Ми обрали саме цей приклад з двох причин: по-перше, цей проект являє собою емпіричне соціальне дослідження, яке рухається не навпомацки, без теоретичного каркасу, а в межах спеціально розроблених загальних теоретичних рамок, які включають також сильне нормативне ядро; по-друге, це нормативне ядро включає низку положень, що фактично переформулюють і удокладнюють ідею емансипативного інтересу соціальних наук та застосовують представлений Юргеном Габермасом принцип універсалізації до наукової розробки проекту альтернативного суспільства. Без прямих посилань на ці габермасіанські ідеї Райт визначає свій проект як різновид “емансипативної соціальної науки” [5, с. 10]. Нижче буде нагадано, в чому полягають ідея емансипативного інтересу соціальних наук (при цьому ми спиратимемося на результати власного дисертаційного дослідження [7]) та принцип універсалізації, а після цього – проілюстровано їх практичне втілення в проекті емансипативної соціальної науки Ерика Оліна Райта.

Апріорні трансцендентальні інтереси можна визначити як провідні постановки питання в певних наукових дисциплінах, що відповідають якомусь із життєвих інтересів людського роду та є їхнім науковим втіленням і переформулюванням. Так, технічний когнітивний інтерес, яким керуються природничі науки, стосується опанування природи людиною в процесі праці. Практичний інтерес, визначальний для наук про дух (історії, літературознавства, правознавства тощо), визначає прагнення до порозуміння соціальних акторів у діалозі. Емансипативний інтерес лежить в основі викриття й подолання викривлених форм комунікації та зумовлених ними хибних форм свідомості. Саме емансипативний інтерес пізнання цікавитиме нас нижче, оскільки ним керуються критичні соціальні науки.

Критична соціальна наука в науковчenni Апеля та Габермаса традиційно пов’язувалася з методом психоаналізу (який у нашому контексті є нерелевантним) та критикою ідеології. У широкому сенсі до критичної ідеології можна зарахувати й критику “об’єктивного духу”, тобто інституцій, настанов, автоматичних зразків поведінки, культурних артефактів і цілих сфер культури та ін. Цей метод покликаний не тільки аналізувати наявні стани справ, а й здійснювати терапію, даючи діагноз соціально-політичної чи культурної ситуації та окреслюючи можливі шляхи виходу. Тому за особливий метод критичної соціальної науки пропонувався середній шлях між традиційними підходами пояснення та розуміння: цей метод має “пояснювати” дії, оскільки він може спрогнозувати вчинки дієвця, знаючи витиснені мотиви, але водночас він “розуміє” смисл самих цих мотивів і спонукає самого досліджуваного краще зрозуміти мотиви його дій [1, с. 126–127]. Такий підхід дозволяв проголошувати “зняття” старої суперечки між прихильниками герменевтичних наук про дух та тією традицією соціальних наук, що ґрунтується на недовірі до самовиразу та саморозуміння соціальних акторів і закликає аналізувати структурні чинники, які розвиваються за своєю автономною логікою і діють “за спиною” акторів. Тому він вимагає від соціального науковця відійти від мови самих акторів та розробити альтернативний категоріальний апарат, який би дозволив проаналізувати ці не усвідомлені акторами чинники, що впливають на їхню поведінку й мовлення. При цьому пріоритет у теорії наук Апеля та Габермаса надається розумінню: пояснення в критичних соціальних науках – це тільки тимчасовий “допоміжний засіб” дослідження у випадку, якщо мотиви акторів є непрозорі для них самих та їхнього оточення, з метою зробити ці мотиви прозорими.

У структурі емансипативного інтересу пізнання можна виділити два аспекти: позитивний і негативний. Адже для викриття хибних форм свідомості як хибних або викривлених форм комунікації як викривлених потрібен позитивний критерій. Не імунізований емансипативний інтерес, орієнтир, підвладний критиці, сам підпадав би під підозру приналежності до форм хибної свідомості. Тож позитивним аспектом емансипативного інтересу є ангажемент у конкретній історичній ситуації, що керується знанням про критерії невикривленої комунікації². Натомість негативний аспект полягає у виявленні й подоланні хибних форм свідомості й системних викривлень комунікації.

Дискусійним було і залишається питання про трансцендентальний статус інтересів пізнання. У цій суперечці між трансценденталістами-апеліанцями та габермасіанцями, що вважають інтереси пізнання радше культурною константою, яка для нас є неунікною, але чиє постання не було абсолютно необхідним, ми ближчі до першої позиції. При цьому є підстави для того, щоб розглядати технічний, практич-

¹ Важливо зауважити, що ця практична спрямованість, а подеколи й пряма підпорядкованість практичним цілям, зовсім не вимагає фальсифікацій чи замовчувань у науці. У тому, що стосується встановлення фактів і зв’язків між ними, критичні соціальні науковці намагаються бути так само добросовісними, як і інші науковці. Відрізняє їх не ставлення до встановлення істини в науковому дослідженні, а специфіка вибору досліджуваних тем і провідних запитань, категоріального апарату, зіставлення фактичних станів справ з нормативними ідеалами тощо.

² Критерії невикривленої комунікації можна отримати завдяки граничному обґрунтуванню тверджень, що здійснюється в перевірці на можливість їх осмисленого заперечення (ті твердження, які не можна заперечити без перформативної суперечності, є гранично обґрунтованими і не підлягають критиці). Тут ми не можемо зупинитися на складній проблемі граничного обґрунтування докладніше, хоча вона й важлива для розуміння описаного проекту критичних соціальних наук.

ний та емансипативний інтереси як регулятивний принцип, а не як конститутивний принцип пізнання. Адже гранично обґрунтовані імперативи, такі як піклування про виживання універсальної спільноти суб’єктів комунікації та піклування про встановлення якнайкращих умов для дискурсу, вільного від панування, передбачають звільнення від примусу зовнішньої та внутрішньої природи. А звільнення від примусу зовнішньої та внутрішньої природи (сутність інтересів пізнання) є умовою виконання цього імперативу. Наприклад, час як умова можливості внутрішнього досвіду кладе межу врахуванню всіх потенційних критичних внесків до дискусії, а нерівний доступ до освіти робить можливість участі в дискурсах сильно залежною від місця народження, сім’ї та біографії, іншими словами, від контингентних обставин. Долання таких примусів, імпліковане гранично обґрунтованими моральними імперативами, і можна вважати “сенсом” людського пізнання.

Таким є обґрунтування теоретичного ядра критичних соціальних наук з погляду трансцендентальної чи універсальної прагматики. Проте як відбувається взаємодія цих наук із конкретними проблемами життєсвіту та конкретною політичною практикою? Для прояснення цього питання стає в нагоді поняття морально-практичних дискурсів, тобто таких дискурсів, де в процесі пошуку консенсусу обґрунтовуються прийнятні для учасників дискурсу моральні норми. За критерій чинності обґрунтованої в такому дискурсі норми може слугувати запропонований Юргеном Габермасом принцип універсалізації: “Норма є чинною саме тоді, коли передбачувані наслідки та побічні дії, які з’являються із загального дотримання її для становища інтересів і ціннісних орієнтацій *кожного*, можуть без жодного примусу спільно приймати *всі*, кого ця норма стосується” [8, с. 64]. Варто наголосити, що цей принцип сам по собі не є моральною нормою, а лише мірилом оцінки моральних норм. Співпрацюючи з морально-практичними дискурсами, соціальні науки можуть здійснювати аналіз наявної ситуації, виходячи з актуальних для цих дискурсів тем і питань, а також формулювати релевантні для практичних дискурсів теми та питання. Крім того, соціальні науки здатні оцінювати проекти трансформації суспільства (як конкретні реформи, так і масштабні альтернативні візії) як на відповідність обґрунтованим у практичних дискурсах моральним нормам і фактично поділюваним цінностям, так і на наближення реальних умов комунікації до ідеальної комунікативної ситуації.

Ідеал наближення реальних умов комунікації до ідеальної комунікативної ситуації, а також природа емансипативного інтересу соціальних наук дозволяють обґрунтувати такий імператив соціального науковця: роби все залежне від тебе як соціального науковця, який продукує *інтерсуб’єктивно чинне знання про суспільство*, задля виявлення та подолання систематичних обмежень комунікації, забезпечуючи тим самим *приріст свободи та раціональності* для людства [7, с. 166]. “Свобода” в цьому формулюванні означає подолання примусу в комунікації, а “раціональність” – перехід дедалі більшої кількості зрізів дійсності до культурного горизонту чи запасу знання внаслідок уже досягнутого в дискурсі консенсусу.

Після цього короткого ескізу ідеї критичних соціальних наук, що керуються емансипативним інтересом, та можливостей співпраці таких наук з морально-практичними дискурсами ми перейдемо до розгляду сучасного наукового проекту, що втілює ці ідеї – проекту реалістичних утопій (*real utopias*) Ерика Оліна Райта.

Проект реалістичних утопій Райт розглядає як компонент емансипативної соціальної науки, де слово “емансипативна” позначає “центральну моральну ціль у виробництві знання – ліквідацію пригноблення та створення умов для людського процвітання” [5, с. 10]. Наукову практику, яку ми, слідуючи традиції, називали “критичною соціальною наукою”, він експлікує як поняттєво розрізнені “критичну соціальну науку” і “емансипативну соціальну науку”. *Критична* соціальна наука виходить із того, що “багато форм людських страждань та багато дефіцитів людського процвітання є результатом наявних інституцій і соціальних структур”. Натомість *емансипативна* соціальна наука передбачає, що “перетворення наявних інституцій і соціальних структур у правильний спосіб спроможне суттєво обмежити людське страждання та розширити можливості для людського процвітання” [6, с. 2]. Перша приблизно відповідає описаному нами вище негативному аспекту емансипативного інтересу, тоді як друга – його позитивному аспекту. У визначенні емансипативної соціальної науки неоднозначним є формулювання “у правильний спосіб”, тому дещо згодом ми спробуємо прояснити його значення.

Ідея емансипативної соціальної науки містить чотири основних складники: прояснення моральних засад, діагноз і критика соціальних інституцій, пошук альтернатив, розробка шляху перетворень.

Формулювання моральних засад дає орієнтир для наявних інституцій і соціальних структур та розробки альтернатив їм. Оскільки запропоновані Райтом моральні орієнтири фактично є формулюванням максимально широких субстанційних норм, які можуть пройти тест на універсалізацію, варто навести повне формулювання цих принципів. Перший із них – це принцип *рівності*: “У соціально справедливому суспільстві всі люди мали б однаково широкий доступ до соціальних та матеріальних умов, необхідних для повноцінного життя” [6, с. 4]. Принцип *демократії* доповнює попередній принцип вимогою прямої участі людей в організації засад їхнього соціального життя: “У повністю демократичному суспільстві всі люди мали б рівний доступ до необхідних умов осмисленої участі в рішеннях

стосовно питань, які впливають на їхні життя” [6, с. 5]. (В іншому місці Райт називає принцип рівності принципом соціальної справедливості, а принцип демократії – принципом політичної справедливості [5, с. 12]). Фактично принцип демократії можна отримати шляхом поширення принципу універсалізації на оцінку соціальних структур загалом, і його переформулювання з критерію моральних норм на опис бажаного ідеального стану. Наступна засада, принцип *сталості*, віддає належне тому факту, що люди майбутніх поколінь не можуть брати прямої участі в наших сьогodнішніх рішеннях, які вплинуть на їхні життя, і тому пропонує враховувати їхні інтереси під час організації соціальних структур уже сьогодні: “Майбутні покоління повинні мати доступ до соціальних і матеріальних умов повноцінного життя щонайменше на тому ж рівні, що й сучасне покоління” [6, с. 5]. Пізніше Райт додав до цих трьох засад ще одну – принцип спільноти або солідарності, який вимагає співпраці завдяки турботі про інших, а не лише завдяки переслідуванню власного інтересу. Однак можна побачити, що ця засада виходить за межі формальної раціональної етики та ставить вимогу до мотивації вчинків [9]. Проте непрямцю вимогу можна розуміти і як вимогу до соціальних інституцій, які варто облаштувати таким чином, щоб вони виховували в людських суб’єктах неогоїстичні диспозиції поведінки.

Наступним кроком у проекті емансипативної соціальної науки є діагноз і критика наявних інституцій, тих соціальних структур, які призводять до людського страждання і віддаляють суспільство від утілення задекларованих моральних ідеалів [5, с. 11–20; 6, с. 6–8]. Залежно від предмета дослідження, такий аналіз може зосереджуватися на різноманітних дискримінаційних структурах, на наслідках капіталістичного господарювання для людських життів чи внутрішніх обмеженнях цієї форми господарювання, на фіксації дефіцитів демократії з боку держави тощо.

Наступний компонент емансипативної соціальної науки – пошук альтернатив – передбачає, крім власне пошуку нових можливостей організації суспільства, їх оцінку з погляду трьох критеріїв: бажаності, життєздатності та досяжності [5, с. 20–25]¹. У виразі “реалістичні утопії” критерій бажаності стосується слова “утопії”, а критерій життєздатності та досяжності – слова “реалістичні”. Бажаність означає просто відповідність альтернативної візії запропонованим моральним орієнтирам. Однак занадто часто в історії спроби втілення такої візії призводили до людських страждань і закріплення нових форм соціальної та політичної несправедливості. Тому не менш важливо переконатися в тому, що ці візії зможуть пройти перевірку історією і не впадуть під тиском внутрішніх суперечностей чи зовнішніх чинників (критерій життєздатності). Нарешті, перш ніж братися до втілення альтернативної візії, варто оцінити реальні можливості її втілення тут і зараз (критерій досяжності). Проблема з критерієм досяжності полягає в тому, що досяжність певної альтернативи може варіюватися зі зміною історичного контексту, тобто те, що не є досяжним сьогодні, може стати таким завтра. Саме тому має сенс роздивлятися в пошуках бажаних життєздатних альтернатив, навіть якщо їхня негайна досяжність є сумнівною. Як емпіричний соціолог Райт приділяє значну увагу опису та аналізу конкретних, уже втілених у деяких регіонах світу реалістичних утопій, таких як інтернет-проект “Вікіпедія”, робітничі кооперативи, партисипативний бюджет (бюджет, що розробляється безпосередньо членами громади), безумовний базовий дохід (не прив’язана до жодних умов виплата певної суми, що покриває базові життєві потреби, абсолютно всім громадянам) тощо. Щобільше, дослідницький проект “Реалістичні утопії” є колективним: низка соціологів, політологів і економістів із різних країн працює над пошуком прогресивного втілення у світі таких ідеалів, як пряма демократія, гендерна рівність, співвласність робітників на підприємствах і колективне управління підприємствами тощо. Обговорення експертів і експертів у межах проекту, присвячене перспективам досягнення гендерної рівності, відбувалося й в Україні [11].

Останній компонент емансипативної соціальної науки, розробка шляху перетворень, покликаний розробити та оцінити конкретні можливості трансформації суспільства. Для цього потрібно 1) дослідити механізми відтворення наявних суспільних інститутів, 2) проаналізувати внутрішні суперечності наявних суспільних інститутів та знайти пробіли, що уможливають перетворення; 3) виявити динаміку розвитку соціальних процесів як таких, що не підкоряються волі конкретного актора (або простій сумі їхніх воль) і містять непередбачені (а часом і непередбачувані) наслідки дій; 4) розробити теорію колективних акторів та їхніх стратегій [5, с. 25–29]. Серед стратегій суспільної трансформації Райт виділяє три основних типи: стратегії розривів (*ruptural transformations*, радикальні революційні зміни), стратегії ніш (*interstitial transformations*, створення альтернативних соціальних інституцій у наявній системі) та стратегії симбіозу (*symbiotic transformations*, використання потенціалу наявних інституцій для поступової трансформації соціальних структур, включно з самими цими інституціями) [6, с. 20–21]. Звичайно, кожна із цих стратегій містить свої ризики та обмеження, тому дослідницьке завдання полягає в тому, щоби знайти якомога більш ефективне їх поєднання у конкретних історичних умовах.

Насамкінець варто зазначити, оцінюючи концепцію емансипативної соціальної науки та, зокрема, дослідницький проект “Реалістичні утопії” у світлі габермасіанської ідеї критичних соціальних наук, що керуються емансипативним інтересом. Цей проект є прикладом такої соціальної науки, що не об-

¹ Фрагмент книги “Уявляти реалістичні утопії”, присвячений пошуку альтернатив, доступний також в українському перекладі [10].

межується лише описом наявних станів справ і каузальним поясненням чи прогнозуванням процесів, а розуміє себе як частину етичного зобов'язання перетворення світу відповідно до ідеалів демократичного егалітаризму. "Свобода від оцінки" в цьому проєкті не є релевантною. Фактично соціальна наука цього типу експліцитно слідує вимозі, що міститься в запропонованому нами формулюванні імперативу соціального науковця. Може постати питання про інтерсуб'єктивну значущість запропонованих моральних ідеалів, з огляду на які оцінюються соціальні інституції та розробляються альтернативи: чи не спираються вони на партикулярні цінності науковця, який монологічно працює над їх утіленням, не питаючи про те, чи поділяють ці цінності можливі порушені? На жаль, сам Райт дає підстави для такої інтерпретації, стверджуючи, що ці цінності не обов'язково є універсальними, а просто такими, що він особисто їх поділяє [9]. Навряд чи роль науковця є сумісною з намаганням використати наукову діяльність для втілення субстанційного етосу, власного світогляду і власних цінностей у соціальних інституціях, що стосуються великої кількості людей. Однак, на щастя, на це можна дати дві відповіді – габермасіанську чи апеліанську. Габермасіанська відповідь полягала б у тому, що запропоновані моральні орієнтири є максимально універсальними і такими, чий шанс пройти перевірку на можливість універсалізації є досить великим. Тобто за наявності повноцінної інформації всі учасники дискурсу, заторкнуті наслідками втілення цих моральних ідеалів, з високою долею імовірності дійшли б консенсусу щодо їх бажаності. Значною мірою обіцянка цих ідеалів є іманентною уже наявним демократичним соціальним інституціям, актуальній культурній субстанції, і справа полягає лише в тому, щоб уможливити реальне втілення цих обіцянок. Апеліанська ж відповідь прямо заперечила б відмові Райта від ствердження універсальної значущості запропонованих моральних ідеалів, оскільки їх доволі легко дедукувати за допомогою граничного обґрунтування моральних норм. Наприклад, той, хто заперечує ідеал рівної демократичної участі в рішеннях щодо організації спільного життя людей, впадає до перформативної суперечності, оскільки не визнає універсального характеру домагань значущості, що містяться в цьому твердженні як внескові до дискурсу. Тож моральні засади, запропоновані Райтом, прекрасно втілюють позитивний аспект емансипативного інтересу. Цей позитивний орієнтир уможливує як критику соціальних інституцій, так і розробку альтернатив тим інституціям, що виявляють суттєві дефіцити. Треба наголосити, що, на відміну від ідеї критичної соціальної науки у виконанні Франкфуртської школи, яка робила наголос на критиці ідеології як дискурсивних практик, емансипативна соціальна наука у виконанні Райта зосереджується швидше на критиці соціальних інституцій, зокрема форм господарювання. Проте ці два бачення поєднані, оскільки розширене тлумачення критики ідеології може включати критику "об'єктивного духу", тобто також і соціальних інституцій. У прямій співпраці з морально-практичними дискурсами, де, крім науковців, найбільш активну участь беруть політичні актори, емансипативна соціальна наука Райта аналізує роботу систем та великих інституцій, співвідносить їх із потребами та можливостями соціальних дієвців, оцінює їх відповідність моральним засадам демократичного егалітаризму, шукає, розробляє та аналізує можливі альтернативи, що були б не тільки бажаними, а й життєздатними та досяжними.

Література:

1. Apel K.-O. Transformation der Philosophie / Karl-Otto Apel : [in 2 Bde]. – Bd. 2 : Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1973. – 446 s.
2. Das Interesse der Vernunft: Rückblicke auf das Werk von Jürgen Habermas seit "Erkenntnis und Interesse" ; hg. von Stefan Müller-Doohm. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2000.
3. Habermas J. Erkenntnis und Interesse / Jürgen Habermas. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1973. – 419 s.
4. Materialien zu Habermas' "Erkenntnis und Interesse" / Ulrich Anacker ; hg. von W. Dallmayr. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1974.
5. Wright E.O. Envisioning Real Utopias / Erik Olin Wright. – London : Verso, 2010. – 394 p.
6. Wright E.O. Transforming Capitalism through Real Utopias / Erik Olin Wright // American Sociological Review. – 2012. – Vol. 78 (1). – P. 1–25.
7. Ведров О. І. Обґрунтування соціального знання в парадигмі філософії комунікації : дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук: 09.00.03 / Ведров Олексій Ігорович. – Київ, 2011. – 214 с.
8. Габермас Ю. Залучення Іншого: Студії з політичної теорії ; [пер. з нім. А. Дахній] / Юрген Габермас. – Львів : Астролябія, 2006. – 415 с.
9. Лекція Еріка Оліна Райта "Реалістичні утопії та емансипативна соціальна наука" В Києво-Могилянській Академії (відеозапис) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=15107>.
10. Райт Е. О. Життєздатні альтернативи (уринок із книги "Уявляти реалістичні утопії") ; [пер. з англ. Д. Коркач] / Ерік Олін Райт. – Спільне: журнал соціальної критики. – 2013. – № 6: Гендер і праця. – С. 195–197.
11. Реалістична утопія про гендерну рівність: симпозиум українських експертів і експерток. – Спільне: журнал соціальної критики. – 2013. – № 6: Гендер і праця. – С. 198–205.

Рекомендовано до друку рішенням відділу соціальної філософії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України від 5 липня 2013 р., протокол № 3